

4 POSESIVNÍ ZÁJMENA

4.1 Původ a vývoj forem posesivních zájmen

Původ pronominálních posesiv se zpravidla spatřuje v adjektivizovaných formách jistých tvarů personálních zájmen, k jejichž formování (coby vlastních posesivních zájmen) pravděpodobně docházelo v jednotlivých částech indoevropského areálu nezávisle na sobě (srov. ESJS, s. 486). Na základě vývoje forem posesivních zájmen je třeba od sebe diferencovat posesiva 1. a 2. osoby singuláru i plurálu (*můj, tvůj, náš, váš* a reflexivum *svůj*), jejichž pronominální posesivní formy jsou doloženy již v praslovanštině, a posesiva 3. osoby (*jeho, její, jejich*), která se vlastními posesivními zájmeny stávají až během historického vývoje češtiny.⁸⁴

Psl. posesivum **mojъ* (stč. *mój*, nč. *můj*) bylo zřejmě adjektivum utvořené tematickým vokálem od enklitického dativu indoevropského **moi*. Další výklad, který se zdá méně pravděpodobný (viz ESJS, s. 486), formu **mojъ* interpretuje jako adjektivum tvořené sufixem *-jo-*: **moj-jo-*, příp. *mo-jo-*. Posesivum **tvojъ* (stč. *tvój*, nč. *tvůj*) bylo vedle toho patrně utvořeno od *o*-ového základu jednoho z indoevropských kmenů personálního zájmena 2. osoby **tu* posesivním sufixem **-jo-*. Slohotvornou paralelu k psl. **tvojъ* pak představuje reflexivní posesivum **svojъ* (stč. *svój*, nč. *svůj*), vzniknuvší rozšířením indoevropského **suo*, enklitické formy reflexivního zájmenného kořene **s(y)e-*, o posesivní sufix **-jo-* (ESJS, s. 914).⁸⁵ Východiskem forem **svojъ*, **tvojъ* mohlo být i **mojъ* (srov. ESJS, s. 915).

84 V analytické části práce ještě zvláště (na základě rozdílné etymologie a zčásti i jiného slovosledného chování) odlišujeme singulárové a plurálové formy 1. a 2. osoby, tj. zájmena klasifikujeme do tří skupin: posesiva skupiny A (*můj, tvůj, svůj*), posesiva skupiny B (*náš, váš*), posesiva skupiny C (*jeho, její, jejich*).

85 Význam indoevropského kořene **sue-/suo-* je možno vyložit jako ‚člen vlastního rodu, patřící ke svým‘, ‚patřící k velkorodině, klanu‘; podobně např. psl. **svěkrъ, sestra* apod. (srov. ESJS, s. 915).

Psl. posesivum 1. os. plurálu **našb* (stč. i nč. *náš*) je některými etymology (viz ESSJ, s. 440) pokládáno za adjektivizovaný genitiv personálního pronomina **my* (**nasb*),⁸⁶ jiní etymologové (viz ESJS, s. 556) spatřují jeho původ v akuzativní formě personálního zájmena *my* derivované posesivním sufixem **-io-* (**nōs-io-*). Obdobně by mohl být vyložen i původ psl. posesiva 2. osoby plurálu **vašb* (stč. i nč. *váš*): tj. jako adjektivizovaný genitiv osobního zájmena **vy* (**vasb*), nebo jako akuzativní forma personálního zájmena **vōs* derivovaná sufixem **-io-*.

Jak již bylo řečeno, pronominální posesiva 3. osoby představují z hlediska vývoje svých forem relativně samostatnou skupinu. Tato zájmena vznikla z genitivních forem zájmena **jb*, *ja*, *je* (**jego*, **jeje*, **ichb*),⁸⁷ jehož původ lze vyvozovat z forem ie. zájmena: **e-/ei-/i-* pro maskulina a neutra a **i-* pro feminina. Oproti výše uvedeným posesivním zájmenům se vlastními pronominálními posesivy staly tyto formy až během historického vývoje češtiny, v praslovanštině si ještě zachovávaly status adnominálního genitivu. Původní funkce uvedených zájmených forem **jb* byla zřejmě anaforická a demonstrativní, mimo to se však uplatňovala také ve funkci relativní (i když se v této funkci obvykle pojila s enklitickou partikulí *-že*, nepředpokládá se, že by uvedené funkce byly důsledně formálně odlišeny, tj. že by formy s partikulí *-že* byly důsledně relativní, kdežto formy bez partikule *-že* pouze anaforické či demonstrativní; viz ESSJ, s. 300). Pro praslovanštinu se předpokládá tvarové splnutí obou zájmen, přičemž zájmena s relativní funkcí si uchovávají partikuli *-že*, signalizující tuto relativní funkci. Původní demonstrativní funkce se během dalšího vývoje vytrácí a anaforická funkce se zužuje na funkci personálního zájmena 3. osoby. Součástí proměny **jb*, *ja*, *je* v zájmena 3. os. bylo nahrazení původní nominativní formy **jb*, *ja*, *je* podobami jiného anaforického zájmena **onb*, *ona*, *ono*.

Během historického vývoje češtiny je možno pozorovat (obdobně jako u zájmen osobních) vliv posesivních zájmen 1. a 2. osoby na posesiva 3. osoby. Hlavní hybnou silou tohoto vývoje je pravděpodobně jistá tendence k formálnímu sjednocení prostředků pro vyjádření posesivních vztahů. Vzhledem k tomu, že existovaly samostatné prostředky pro vyjádření posesivity 1. a 2. osoby v singuláru i plurálu (**mojb* › *mój*, **tvojb* › *tvój*, **našb* › *náš*, **vašb* › *váš*), lze předpokládat jistý vnitrojazykový tlak vyjádřit posesivitu pouze prostřednictvím negenitivních forem a odlišit tak vztah posesivity od jiných genitivních významů (srov. Večerka 1955).

Vývoj posesivních zájmen 3. osoby zřejmě započal u formy genitivu maskulina a neutra *jeho*, a to redukcí jeho plné formy, čímž vznikl redukovaný klitický tvar *ho* (nejprve došlo k redukci nepřízvučného vokálu *jeho* › *jho*, následně k zániku iniciálního *j*, které tvořilo tzv. pobočnou slabiku *jho* › *ho*). Podle J. Gebauera (1963²,

86 Formy personálního zájmena *my* se vyznačují kmenovou supletivností (s výjimkou nominativu se uplatňují formy s kořenem **nV-*).

87 Výše uvedené praslovanské využití genitivu osobních zájmen ve funkci posesivních zájmen 3. osoby není v kontextu indoevropských jazyků nikterak ojedinělým jevem (např. latinské genitivu osobního zájmena *is*, *ea*, *id: eius*, *eorum/eārum*, srov. Bičovský {2012, s. 99}).

s. 151) a M. Komárka (1981, s. 93) k této redukci muselo dojít ještě v době, kdy v češtině nebyl ustálen přízvuk na první slabice (nosičem slovního přízvuku byla slabika *go* > *ho*).⁸⁸ Po provedení této změny tak v genitivu vedle sebe koexistovaly dva tvary: *jeho*//*ho*. Tato „genitivní dvojtvarost“ byla v dalším vývoji přenesena rovněž do genitivu feminin a genitivu plurálu, kde naopak (oproti mužskému rodu zájmena) ke krátkým formám *jie*, *jich* vznikly rozšířené tvary *jejie*, *jejich* (viz Gebauer 1896, s. 474–486; Vážný 1964, s. 129; Komárek 1981, s. 94–95; Večerka 1955). Distribuce krátké a dlouhé varianty genitivu *jeho*, *ho* byla ve stč. zčásti řízena významově: v posesivní platnosti genitivu se užívala zejména dlouhá forma *jeho*,⁸⁹ ve všech jiných (neposesivních) významech genitivu se užívalo obou tvarů, tj. *jeho*, *ho*, jejichž distribuce se převážně řídila rytmickými faktory.

Obdobně je ve stč. omezena pouze na funkci posesivní forma *jejie*,⁹⁰ zatímco forma *jie* je spjata s jinými významy genitivu. Od konce 15. století se forma *její* (> *jejie*) začíná skloňovat podle měkkého typu složené adjektivní deklinace (*pěší* > *pěšie*): *jejieho*, *jejieimu*, *jejie*, *jejieim*, *jejím* apod. Nejpozději dochází k sémantickému rozlišení tvarů *jich* – *jejich*. Forma *jich* si přibližně až do 16. století uchovávala posesivní význam, během 16. století se však její posesivní význam definitivně vytrácí. Od 15. století se vedle formy *jich* uplatňuje širší forma *jejich*, avšak ta má již pouze význam posesivní.⁹¹ Oproti femininnímu tvaru *její* zůstala maskulinní i plurálová forma (*jeho*, *jejich*) nesklonná.

Vývojová změna syntaktické funkce posesivních zájmen 3. osoby představuje pro naši práci velmi důležitý moment, neboť proměna jejich funkce adnominálního genitivu ve funkci kongruentního atributu by měla být reflektována změnou relativní slovosledné pozice těchto zájmen vůči řídicímu jménu. Sekundární literaturou je přesun slovosledného postavení forem *jeho*, *jejie*, *jejich* z postnominálního pole fráze do pozice prenominální chápán jako jedno ze dvou svědectví o proběhlé změně; za druhé svědectví se považuje proměna nesklonného *jejie* ve formu ohýbanou podle měkké složené deklinace (Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, s. 184; Kosek 2014b, s. 67). Jedním z cílů naší práce je tedy prozkoumat, jakým způsobem reflektují analyzované stč. památky tuto zásadní změnu v systému českých posesivních zájmen.

88 Obdobný vývoj lze sledovat rovněž u redukce dativní formy *jemu* > *mu*.

89 Ojedinele se v posesivní platnosti genitivu dochovaly i formy *jho*, *ho*. Srov. např. tyto případy: *počnúc ot Přěmysla krále, kak ho syn* (filius eius), *kak vmuk na mále sě jsú zbyli na sem světě* (Jid), *kak ho* (Aristotelova) *múdrost povyšena* (AlxV) – viz Vážný (1964, s. 129).

90 J. Gebauer (1896, s. 476) uvádí pouze 2 doklady, v nichž se tvar *jejie* vyskytuje v jiné funkci než posesivní, jedná se však jen o doklady dialektické povahy.

91 Podrobný výklad o vývoji funkce forem *jich* – *jejich* podává ve své studii V. Ertl (1924).

4.2 Funkce posesivních zájmen

Posesivní zájmena představují uzavřenou množinu výrazů vyjadřujících vztah posesivity,⁹² resp. jedná se o formy vyznačující se schopností vyjádřit v určitém mluvnickém aktu komunikační role účastníků dané promluvy, k nimž se vztahují, a to současně s významem posesivity (Piřha 1992, s. 81; PMČ, s. 288; ESČ: Heslo *Zájmeno přivlastňovací*). Jak uvádí P. Piřha (ibid.), konstrukce s posesivními zájmeny svým významem v zásadě konkurují konstrukcím s posesivními adjektivy, jak demonstruje příklad (67) a., b. (ibid.):

- (67) a. *Pavlův dům – Dům je Pavlův – Dům patří Pavlovi*
 b. *Tvůj dům – Dům je tvůj – Dům patří tobě*

Na základě asymetrie vztahu zájmen 1. a 2. osoby vůči zájmenům 3. osoby bývají posesivní pronomina zpravidla (např. ESČ ibid.) členěna na dvě různé sady výrazů (obdobnou situaci je rovněž možno pozorovat i u osobních zájmen): 1. **posesivní indexy** (šiftry), tj. zájmena 1. a 2. osoby singuláru i plurálu: *můj, tvůj, náš, váš*. Znakem těchto posesivních indexů (v čemž se shodují s osobními indexy) je zejména skutečnost, že se nejedná o zájmena ve smyslu proformy – jejich forma nedokáže vyjádřit, zda v případě NP *můj klobouk* je mluvčím (vlastníkem) žena, nebo muž, vyznačují se tedy obdobně jako osobní pronomina jistým znakem bezrodovosti, oproti osobním zájmenům mají však navíc schopnost vyjádřit kongruenci s jádrem NP, k níž jako její rozvíjející složka náleží. 2. **pronominální výrazy** (proformy) zastoupené posesivy *jeho, její, jejich*, jež (v určitém smyslu) stojí v opozici vůči výše zmíněným posesivním indexům – zatímco totiž posesivní indexy identifikují v okamžiku mluvnického aktu buď mluvčího, nebo adresáta, posesiva 3. osoby identifikují svůj referent jako ne-mluvčího/ne-adresáta (viz příklad (68), srov. Dočekal 2000, s. 47).⁹³

- (68) *Podej mi jeho kabát.*

92 Vzhledem k diachronnímu zaměření práce se zde podrobněji nezabýváme netriviální lingvistickou otázkou, jak definovat jazykovědnou kategorii posesivity/přivlastňování. V našem výkladu vycházíme z předpokladu, že posesivní zájmena jsou nositelem rysu posesivity, a to na základě vztahu, který zájmeno zaujímá k řídicímu jménu nominální fráze, a na základě znalostí světa, v němž se antecedent zájmena vyznačuje jistým typem vztahu k referentu nominální fráze, který by bylo možno chápat jako prototypický vztah části a celku *má noha*, nositele psychosomatických nebo mentálních dějů/vztahů *má domněnka*, vztah rodinné sounáležitosti *má sestra*, vztah vlastnictví *má kabelka*, dispoziční vztah *má telefonní linka*, událost, již je antecedent zájmena účastníkem jako agens nebo patiens *má obhajoba* apod. (srov. NESČ: Heslo *Přivlastňovací zájmeno*, zde také viz další literaturu k tomuto tématu).

93 Tento způsob rozlišení zájmen podle osoby je poměrně silně zakořeněn v evropské gramatické tradici (pronominální výraz označující roli mluvčího je tedy nazýván jako zájmeno 1. osoby, pronominální výraz označující roli adresáta jako zájmeno 2. osoby, pronominální výraz, který se vyznačuje nepřítomností těchto významů, jako zájmeno 3. osoby (srov. ESČ: Heslo *Zájmeno osobní*)).

Od posesivních indexů se nadto liší tím, že nevyjadřují s výjimkou posesiva *její* s řídicím jménem NP ani shodu pádovou, ani rodovou (což je dáno výše uvedeným vývojem jejich forem).

3. Mimo tyto dvě zmíněné kategorie pak stojí reflexivní posesivum *svůj*, tj. tzv. **slabě vázané endoforikum tantum**, jehož lexikální význam vyjadřuje, že jeho referent je totožný s referentem NP v pozici subjektu syntaktické struktury, v níž se objevuje. To ilustruje příklad (69).

(69) *Já_i jsem se vrátil do svého_i domu.* × *Já_i jsem se vrátil do tvého_j domu.*

V tomto ohledu se tak posesivní reflexivum shoduje s reflexivním *se, si* (viz příklad (70)), neboť distribuce obou reflexiv (posesivního i objektového) v rámci referenčních výrazů je řízena syntaxí věty.

(70) *Já_i jsem se vrátil k sobě_i.* × *Já_i jsem se vrátil k tobě_j.*

V současné češtině jsou případy, kdy má nereflexivní posesivum totožnou referenci jako reflexivní posesivum, tolerovány pouze jako substandardní (jedná se o formy s identickým rysem osoby v případě podmětu i posesiva). Pro 1. os. viz příklad (71), pro 2. os. viz příklad (72). Jejich funkční užití je vázáno zejména na vyjádření vykání (viz NESČ *ibid.*, citovaný příklad (72) *tamtéž*).⁹⁴

(71) *Já mám rád svou/mou maminku.*

(72) *Petře, vzpomeňte si na svou/Vaši první lásku.*

Základní rozdíl, kterým se posesivní reflexivum odlišuje od reflexiva objektového, spočívá zejména v jeho distribuci a lexikálním významu:

1. Objektové reflexivum se pojí s verbálními strukturami (typicky se slovesy, případně verbálními substantivy), viz příklad (73):⁹⁵

(73) *Otužovat se / Otužování se je zdraví prospěšné.*

94 Ve staré češtině jsou uvedené případy zcela běžné, užívání zájmena *svůj* koreferenčního se subjektem není striktně dodržováno. Jak uvádí J. Gebauer (1929, s. 228), tato distribuce nereflexivních posesiv namísto reflexiva bývá často (i když ne vylučně) motivována cizojazyčnými překlady (např. *vezři z tvé milosti na to, náš zákon proň zatratíme*, Gebauer *ibid.*).

95 Vůči těmto verbálním strukturám objektové reflexivum vykazuje odlišnou distribuci: 1. shodnou s osobními zájmeny (typu *myje se/sebe – myje tě/tebe*), 2. odlišnou od personálních zájmen (typu *směje se – *směje tě*); v případě 2. je pak odlišena i distribuce krátkých a dlouhých reflexivních forem *se, si × sebe, sobě, sebou* (*směje se – *směje sebe*) (srov. NESČ *ibid.*).

2. Naproti tomu posesivní reflexivum se kombinuje výlučně s výrazy jmennými, a to převážně se substantivy, viz příklad (74):

(74) *Daroval jsem ti svou knihu.*

Další diferenci lze spatřit v přítomnosti/absenci nominativu daného výrazu: vzhledem k tomu, že objektové reflexivum se nemůže coby anafora objevit v subjektové pozici, netvoří nominativní formu; oproti tomu posesivní reflexivum vyjadřující kongruenci s dominujícím jménem fráze nominativní formou disponuje (viz příklad (75)), avšak obdobně jako reflexivní *se* nemůže být umístěno v subjektové pozici (viz příklad (76)).

(75) *Choval se jako svůj největší kamarád.*

(76) **Svůj případ byl vyřešen.*

Z hlediska samotné distribuce posesivních reflexivních a nereflexivních forem pak poměrně zásadní diference spočívá v užití daného posesiva ve funkci rozvíjejícího členu NP a ve funkci sponově-jmenného přísudku (resp. jeho nominální části). Výše zmíněná distribuce reflexivních/nereflexivních forem se uplatňuje, pokud dané pronominální posesivum stojí ve funkci modifikátoru fráze (viz výše uvedený příklad (76)). Ve funkci jmenné části sponově-jmenného přísudku se vedle toho objevují posesiva nereflexivní (viz příklad (77)), distribuce reflexivního posesiva je vázána pouze na lidský subjekt, a to s idiomatickým významem (viz příklad (78)).

(77) **Ten dům je svůj.*

(78) *Jan je zkrátka svůj.*

V rámci užívání posesivního reflexiva je třeba na tomto místě zmínit ještě jeden notoricky známý případ, který se poprvé objevuje u J. Gebauera (1890) a dále v zásadě ve všech lingvistických pracích zabývajících se distribucí posesivního reflexiva (viz Dočekal 2000).

Jedná se o možnost rozdílné interpretace klauze uvedené v příkladu (79):

(79) *Slyším_i tě_j zpívat svou_y_i oblíbenou píseň.*

Tento případ může být interpretován dvojím způsobem:

a/ *Slyším tě zpívat píseň, která je má oblíbená.*

b/ *Slyším tě zpívat píseň, která je tvá oblíbená.*

Jak uvádí M. Dočekal (ibid.), u podobných případů ambiguity reference posesivního reflexiva se zpravidla uplatňuje tendence „většího vlivu bližší predikace“, jako pravděpodobnější se tedy předpokládá interpretace klauze uvedené v b/.

Konkurence prostých posesivních zájmen a posesivního reflexiva je v lingvistice velmi atraktivním a lákavým tématem, v českém lingvistickém prostředí existuje bohatá literatura zkoumající distribuci jednotlivých (posesivních prostých vs. posesivních reflexivních) forem, např. Gebauer (1890, s. 86); (1929, s. 228); Trávníček (1951, s. 1128–1129); Daneš – Hausenblas (1962); Kopečný (1962, s. 199); Panevová (1986); MČ 3 (s. 699–700); Piřha (1992, s. 82–90); SČ (1998, s. 201); Čmejrková (1998); Štícha et al. (2013, s. 396–397) (podrobný soupis prací zabývajících se touto problematikou nabízí M. Dočekal (2000) ve své studii *Posesivní reflexivum v bohemistice*). Vzhledem k tématu naší monografie primárně se zabývajícím slovosledem se již této problematice dále podrobněji nevěnujeme.